

KODË TÎSUNNGO SANNGO

Kunndu-kua tî poppokodoro sô Kaddami tî Afrîka têtî âyyanga
tî koddoro (ACALAN) asenga ndâli tî Sanngo

Wasunngo mbetti-kodë sô : Marcel Diki-Kidiri

Ngurasûkô Marcel Diki-Kidiri, 2021
A gbânzi ângura kwê na koddoro kwê.
Mvuka, 2021.

Kunndu-kua tî poppokodoro sô Kaddami tî Afrîka têtî âyyanga
tî koddoro (ACALAN) asenga ndâli tî Sanngo

Ânyimba tî Kunndu-kua nî

Marcel Diki-Kidiri	<i>Wadôngbi-kua Kwêzu</i>
Gervais Nzapali Te Komongo	<i>Kotti-Wadôngbi-kua Kwêzu</i>
Guy Noël Kwarata	<i>Wakuasû Kwêzu</i>
André Mololi	<i>Waginngo-sênndaye na ILA</i>
Grégoire Péli	<i>Waginngo-sênndaye na ILA</i>
Vincent Gnikoli	<i>Waginngo-sênndaye na ILA</i>
Germain Maba	<i>Waginngo-sênndaye na ILA</i>
Julien Kouanga	<i>Wasêndâmbupa tî kodëkua</i>
Abdon Christophe Zinda-Ounda Meyibi	<i>Dasênndagi tî Bangî</i>
Gaston Voungbo	<i>LASEP</i>
Freddy Famy Hutebena	<i>LASEP</i>
Paul Maliki Junior NGAZZI	<i>LASEP</i>
Yolande Sandoua	<i>Pastère FATEB</i>
Emmanuel Ngue Um	<i>Waginngo-sênndaye, CERDOTOLA (Kamerûne)</i>
Charles Tiayon	<i>Dasênndagi tî Afrîka zu, (Kamerûne)</i>

Tî yamba na danngo-bê na Jean Raymond DAOTA
Waginngo-sênndaye na ILA sî ngâ Nyîmbâ tî Kunndu-kua tî Sanngo,
sô lanngo tî lo ahûnzi na lanngo 10 tî Mbannu, 2019

KURU TÍ MUNNA

KÔZO TENNE	4
1. LAFABÈE TÍ SANNGO.....	6
1.1. ÂSSENGE LÊGÔ.....	6
1.1.2. Âssenge pendamambo	7
1.1.3. Âssenge pendägô	7
1.2. ÂKANZA LÊGÔ.....	7
1.2.2. Âkanza pendägô.....	8
1.2.3. Âpendägô sô a gbôto yâ nî	8
2. GERÊPA	9
2.1. ÂSSENGE GERÊPA	9
2.1.2. Mítâ gerêpa	9
2.2. ÂKANZA GERÊPA.....	10
2.2.2. Gerêpa na gbâpendägô CVV.	10
2.2.3. Dinngo âpendamambo T, D, S, Z na yâ tí âgerêpa CiV	11
2.3. TANNGBINGO ÂGERÊPA.....	11
2.4. FANNGBINGO-MBUPA.....	12
3. ÂSSEGO.....	13
3.1. GBÂNDYA TÍ GÜNDÂ NÎ (ND0)	14
3.1.2. Âgbyanhngo sêgô	14
3.2. GBÂNDYA TÍ KÔZO NDONGORO (ND1)	15
3.3. GBÂNDYA TÍ ÛSE NDONGORO (ND2).....	16
3.3.1. Sunngo sêgô na yâ tí âpândäsêgô	16
3.3.2. Âkûne ndya tí sunngo pândä tí âfö sêgô.....	17
3.3.3. Âkûne ndya tí sunngo pândä tí âkkete sêgô.....	18
3.4. KODË TÍ FONNGANGO ÂNDYA ND0 ND1 NA ND2.....	18
3.5. KODË TÍ SUNNGO ÂMMBENI ÂKÛNE MBUPA.....	18
4. ÂKPONGBO TÍ KÎRI-NDÖNÎ	21
4.1. Kpongbo tí âpendamambo.....	21
4.2. Kpongbo tí âpendägô tí sêyyanga	21
4.3. Kpongbo tí âpendägô tí sêhôn.....	21
4.4. Kpongbo tí âkpengü sêgô	21
4.5. Kpongbo tí sunngo âgbyanhngo sêgô.....	21
5. LIBÎ TÍ ÂWASÛ SÔ A DÏ IRRÎ TÍ ÂLA	22

KÔZO TENNE

Anînga ngû mîngi, mîngi tî âwasênndayanga abâa atene sunngo yângâ na lêngê nî ayeke gî sunngo âllego tî yângâ nî na kodê sô sî zo adu tî sù lâkwê lêngô ôko na lêsû ôko [Carl Meinhof na Daniel Jones 1928, Westerman na Ida Caroline Ward 1930]. Töngasô, âla fû âkûne lêsû mîngi tî sù na âyyanga tî Afrîka, töngana [ɔ] na [ɛ] sô ayeke ndê na terê tî [o] na [e], wala töngana [ə] na [ɪ] töngasô ague na nî (tgn) [Maurice Houis 1958, Marcel Diki-Kidiri 1977]. Na mbâgê, na yâ tî âyyanga tî Afrîka mîngi, âssego ane mîngi na lêngê tî hinngango ndâ tî âmbupa wala tî âpande. Nî laâ âwasênndayanga nî amângbi tî sù kotta sêgô na kpoto ba-na-gale [à], fô sêgô na kpângbala kpoto [ā], sî kêtê sêgô na kpoto ba-na-kotti [á]. Mawa nî laâ, mîngi tî âllesu sô ayeke daä polêlê na lê tî âmasini tî sunngo-mbetti pèpe. Atâa zo alîngbi tî wara nî fadêsô na yâ tî âkombûta mîngi, sarrango-kua na nî angbâ lâkwê pâsi, töngana sô Gérard Galtier [2012] afa pekô nî. Âkoddoro tî Afrîka alü nginza na yâ tî buzze tî kinngo âmasini tî sunngo âyyanga tî Afrîka pèpe. Ndâli nî, âWaafrîka ayeke âmve tî âyêkua tî âla pèpe. Sunngo âyyanga tî âla ayeke kü ngbiii töngana âmmbeni âzo na koddoro-wandê aleke lêngê nî awe sî yângâ tî âla alîngbi tî mâi.

Na Bêafrîka, âwasênndayanga tî koddoro nî ake tî âla tî kü. Nî laâ, âla gi mbênî lêngê ndê tî sù yângâ tî Sanngo na âllesu sô âla yeke na nî na ndö tî masîni tî farânzi sô ayeke daä paan awe na yâ tî koddoro nî. Âkua tî Marcel Diki-Kidiri [1982] laâ atô ndâ tî gbunngo-li sô. Kôzo nî kwê lo wese sô sî poppo tî [e] na [ɛ], ngâ na poppo tî [o] na [ɔ] ane mîngi na yâ tî sorrongo ndâ tî âmbupa pèpe. Nenêe tî âssego ahôn nî mîngi. Töngasô, lo tene zîa a mû gî /o/ na /e/ sî a sù na âllego [o] na [ɔ] na mbâgê, [e] na [ɛ] na mbâgê. Töngasô, a bezôa âkûne lêsû [ɔ] na [ɛ] pèpe. Töngana sô lo fa sô, gegere ndya tî sunngo sêgô ayeke sô: A sù kêtê sêgô na kpotolida töngasô /â/, fô sêgô na kpotolikî töngasô /ä/, a zîa kotta sêgô sêngê, töngasô /a/. Sô kwê sô ayeke âkpengü sêgô. A lîngbi tî bûngbi âkpengü sêgô ûse na ndö tî pendägô ôko, sî agâ gbyanhngo sêgô ôko. Töngasô, tî sù mbênî gbyanhngo sêgô, a sù âkpengü sêgô tî yâ nî na ndö tî ângbö-pendägô /aâ/ tî sù kotta-kêtê gbyanhngo sêgô, /âa/ tî sù kêtê-kotta gbyanhngo sêgô, /âa/ tî sù fö-kotta gbyanhngo sêgô, töngasô ague na nî (tgn).

Ngû ûse na pekônî, tommbela tî Gbya tî Koddoro André

Kolingba, nommoro 84025 tî lanngo 1 tî Nyenye, ngû 1984, amû nenêe na kodê tî sunngo-sanngo sô sî agâ sunngo-sanngo tî letâa [Marcel Diki-Kidiri 1998]. Ndo sô laâ âzo mîngi sô ayeke vunga bûku atara tî sù Sanngo alîngbi na ndya sô. Me na pekô tî ngû ûse, âmmbeni mîngi atô tî kasa nî atene âkpoto ahön ndönî. Sî âla mîngi adö âkpoto nî kwê atî. Âmmbeni ayê tî sù âkpoto nî gî tângo na tângo, tóngana âla bâa atene nî laâ alîngbi tî soso lê tî tenne polêlê. Me na sarrango-nî tóngasô, âla girisa kpoto wa laâ ayeke tî sêgô wa, sî âla yeke kpo kpoto nî kîrîkiri. Âmmbeni, sô ayê tî fa atene âni ngâ âni hînga tî sù Sanngo na âkpoto daâ, ayengere âkpotolida na âkpotolikî nî kîrîkiri na ndö tî gbâsû tóngana sukâni na ndö tî makala! A yeke wara täpandê nî mîngi na ndö tî âgbânda-lisoro. Asâra sî sunngo-sanngo nî âde tî lutti nzönî kwê pèpe.

Âwasênndayanga mîngi afa nngü tî sêndâgbunngo-li na yâ tî maynngo tî hinngango-mbetti alîngbi na sêsunngo-yângâ ndê ndê na lafabêe [Caravolas na âmmbeni 2013]. Âmmbeni âwasênndaye [Fayol na Jaffré 2016, Jaffré 2003, Jaffré na Reuter 1985, Templeton na Bear 1992, Sebba 2007, 2009] agi ndâ tî nzönî kinngo kodê tî sungo yângâ tî koddoro, sî âla fa atene : nzönî kodê tî sungo yângâ tî koddoro ayeke lo sô âzo ayê nî, abâa limo tî âmbupa nî anzere na lê tî âla, âla yê nî sî âla lîngbi tî sâra nzara tî manda nî hîo. Ayeke tóngasô laâ hinngango-mbetti ayeke mâi hîo na poppo tî âwamannda ngâ na yâ tî sêduti tî âzo. Tóngana âWabêafrîka angbâ lâkwê tî bâa na syonî lê âkpoto sô awü torô-torô ahon ndönî na yâ tî kodê tî sungo snngo, fadê âla sâra nzara tî manda yê na nî wala tî sù mbetti na nî pèpe. Ndâ nî laâ ayeke nzönî tî sâra hîo tî sepe kodessungo-sanngo nî tî tûku ngbônga tî sinngo tî âkpoto nî torô-torô na yâ tî gbâsû, sân tî tûku na nî kwê âsango sô gî âkpoto nî laâ ayeke yôo nî sî è yeke mä ndâ tî âmbupa, âpande na âgbâsû nî ndâli nî sô.

Na nze tî Kakawuka 2018, ACALAN azîa na sêse Kunndu-kua tî poppokodoro têtî Sanngo, sî ahûnda na lo tî bâa lègê tî kodessunngo Sanngo sô. Ayeke kôzo kua sô lo du tî sâra. Tóngana kodessungo-sa n n g o n î alutti agbô sêse awe, tanga tî âkua nî kwê ayeke sua gbânî tóngana bali, sî yângâ tî Sanngo ayeke mâi hîo-hîo. Kunndu-kua nî abûngbi terê na Bangî na lanngo 16 tî nze tî Mvuka, 2019, sî abâa sô lègê ayeke daâ tî leke sunngo Sanngo nî pendere gî na zyanngo daâ kâmba tî gbândya gî ûse sêngê tîtene kotta mbâgê tî âkpotolikî na âkpotolida sô awü mîngi na yâ tî gbâsû atûku na sêse. Ayeke âgbândya tî ndongoro

sô fadê a fa ndâ nî na yâ tî âsurä 3.2 na 3.3 tî mbetti-kodê sô. Kunndu-kua nî atara tî sù gbâ tî âggbasu na nî nze omenê ti hînga nzönî kua tî lo na ngangü tî lo kwê awe sî ayêda na nî tòngana nzönî seppengo sunngo Sanngo tî letäa.

1. LAFABÈE TÎ SANNGO

1.1. ÂSENGE LÊGÔ

1.1.1. Lafabêe tî sanngo

Lafabêe tî Sanngo agbôngbi âllesu 23 sô ayeke sô:

a b d e f g h i j k l m n o p r s t u v w y z

Âllesu sô ayeke na irri tî âla ôko-ôko kwê daä na sanngo, sî zo alîngbi tî îrika âmbupa na nî. Tòngana sô ë yeke bâa na yâ tî âyyanga-koddoro mîngi, âirri tî âllesu ayeke yê ndê sî âllego sô âla lutti ndâli nî ayeke ngâ yê ndê, atâa sô âmmbeni âirri nî alîngbi tî kpa âllego nî tòngana tî sô a fa na gbenî ge sô :

<i>Âllesu</i>	<i>Âirri tî âllesu nî</i>	<i>Âllego</i>	<i>Âllesu</i>	<i>Âirri tî âllesu nî</i>	<i>Âllego</i>
a	âa	[a]	n	êni	[n]
b	bêe	[b]	o	ôo	[o]
d	dêe	[d]	p	pêe	[p]
e	êe	[e]	r	êre	[r]
f	fêe	[f]	s	êsi	[s]
g	gâa (lâkwê kurru nî)	[g]	t	têe	[t]
h	hâsi (na kêtê pupu)	[h]	u	ûu	[u]
i	îi	[i]	v	vêe	[v]
j	djîi	[ž]	w	wêe	[w]
k	kâa	[k]	y	yêe	[y]
l	êle	[l]	z	zêe	[z]
m	êmo	[m]			

Âllesu *c, q*, na *x* sô na gbenî sô ayeke na *yâ* tî lafabëe tî Sanngo pëpe, me a *mû* na *âla* irri na Sanngo tîtene zo alîngbi tî îri *âla* tîngana lo wara *âla* na *yâ* tî âirri tî zo na mbênî *yângâ* ndê:

c = sêe, *q* = kûu, *x* = kîsi.

Zîa yamba lêsû /j/ sô a bata nî tî sù gî na âggbalesu *dj* na *tj*, tanga tî âllesu 22 tî *yângâ* tî Sanngo sô alutti ôko-ôko ndâli tî âssenge lêgô sô ayeke ndurü na irri tî *âla*. Na ndö tî sô *âla* lutti ndâli tî mbênî lêgô, âllesu sô alîngbi tî *mû* âmmbeni sango na ndö tî mbîrribiri dinngo âmmbênî mbupa (*bâa* âsurâ 3.2, na 3.3).

E A díko nî tîngana *é* wala *è* dandara. Täpandê nî (tpn): *bê, be*.

G A díko nî lâkwê na kurru nî tîngana tî *gä*. Tpn: *ge, gi, gä, gô*.

S A díko nî lâkwê tîngana na *yâ* tî *sêse*, a díko nî tîngana [z] pëpe.

U A díko nî lâkwê *ûu*. Tpn: *dû, gue* (díko nî *gwe*, na kotta sêgô).

W A díko nî lâkwê tîngana na *yâ* tî *awe*. Tpn: *wâ*.

1.1.2. Âssenge pendamambo

Âllessu tî gbenî sô ôko ôko asû âssenge pendamambo.

b d f g h k l m n p r s t v w z

Bâa nzônî sô sî /w/ na /y/ ayeke taâ pendamambo tîngana *âla* du na li tî âgerêpa. Täpandê nî : *yânga, wandê, kôya, kâwa*. Tîngasô âpe, *âla* yeke tîngana âpendägô tîngana *âla* du na ndâ tî âgerêpa wala na pekô tî mbênî pendamambo na *yâ* tî pândä tî âpendägô tî sêgô ôko. Täpandê nî: *kây, baw, byâ, kwê*.

1.1.3. Âssenge pendägô

Âpendägô tî pekônî sô ayeke âssenge pendägô tî sêyyanga: **i e a o u**

1.2. ÂKANZA LÊGÔ

Tî sù âmmbeni âllego tî sanngo, fôko a tângbi daâ âmmbeni lêsû ûse wala otâ sô a sâra kua tîngana lêsû gî ôko. A îri *âla* atene *âkanza lêsû*, sî a díko *âla* kwê na gô ôko. Na poppo nî, a wara âpendamambo na âpendägô. *Âla* lo-sô:

1.2.1. Âkanza pendamambo

gb a díko *g* na *b* nî kwê ôko tîngana lêgô ôko: *gbâ, gbä, gbogbo, gbe*

kp a díko *k* na *p* ní kwê ôko tóngana lêgô ôko: *kpo, sakpä, kpë, kpêe ny* a díko ní [ñ] tóngana na *yâ tí* : *nyama, nyamma, nye ?, nyi /nyî, nyïngambe sh* a díko ní tóngana na *yâ tí* : *sheko, shêge, shêki, shûu, shokoläa, shushû, sherü, sharamûtu.*

Na *yâ tí* âmbupa mîngi, âgerêgô sô a sù ní tóngana <tj> <sh> na <dj> ayeke gi âssenge mbâlê *tí /s/* na */z/*. Tóngasô, gi */s/* na */z/* ní alîngbi awe *tí* sù âla na ní. *Tí* âmbeni âmbupa sô alonndo na *yângâ tí* wandê sî âzo angbâ lâkwê *tí* dî âla na âmbale sô, afa atene âla âde *tí* senga kwê nzônî na *yâ tí* Sanngo pépe. Alîngbi a sù âla na âmbale ní títene gi na dikongo-nî, zo amä *yâ ní* hîo. Alîngbi *tí* sù *atjekë wala atiekë* (lêsakka *tí* gozo), *djongo wala diongo* (kpenngba kôsô *tí* Kongö). Sô kwê gbä, tóngana lêgê ayeke daä *tí* gasa ní, nzônî a gasa npi, tenne *tí* sô ayeke nzônî *tí* yôro na *yâ tí* Sanngo âmbeni finî kanza lêsû pépe.

Âpendammbô *tí* gbenî ge sô, sô atö ndânî na mbênî *tí* sêhon sô, fôko a bûngbi âla kwê sî a dî ní ôko na ndo kwê, atâa na li *tí* mbupa atâa na *yâ tí* mbupa. Fôko a dî ní kwê na gô ôko mô-bâa-mo-tene ayeke gi lêgô ôko.

mb mbi, mbo, bambü, kâmba
mv mvene, mve, mamvê !
nd ndo, ndâ, ânde, hônde, bandö
ng mângo, ngâ, mângä, hânge, ngangü
ngb ngbâ, ngbangbo, ngbângbâ, kângbi
nz nzere, nzâ, nzônî, nzi, nzângi, nzü, panzêe, bânza.

1.2.2. Âkanza pendägô

Yângâ tí Sanngo ayeke na âpendägô okü *tí* sêyyanga **i e a o u** ngâ na âpendägô okü *tí* sêhôn sô amângbi na ní sî a sù ní na N na pekônî tóngasô: **in** díko ní tóngana taâ *i* me na *yâ tí* hôn: siîn, iin, tuin, tuinma, tuinsa.

(díko ní tóngana *in* *tí* farânzi *vin* pépe)

un díko ní na *yâ tí* hôn tóngana *fün*, me tóngana *un* *tí* farânzi kêtê pépe.
en díko ní lâkwê tóngana na *yâ tí* *wên*, díko tóngana *an* wala *en* *tí* farânzi

en allant pépe: wên, sen, sën, fêen, guen, zêen, nzën.

on díko ní tóngana *o* na *yâ tí* hôn: hôn, hön, gön, kpön, bon.

an díko ní tóngana *a* na *yâ tí* hôn: paan, tâan, hân, gän.

1.2.3. Âpendägô sô a gbôto yâ ní

Na *yâ tí* âmbeni âmbupa *tí* fafa tenne, zo alîngbi *tí* gbôto *yâ tí*

pendägô tí sêyyanga wala tí sêhôn. Tí fa nî, a sù mbâgë tí sêyyanga nî fânî úse wala fînî otâ, tóngana tí sô :

Pendägô tí sêyyanga sô a sù nî fânî úse: *yeeke < yeke yeke*

Pendägô tí sêyyanga sô a sù nî fânî otâ: *ngbiiii < ngbi ngbi*

ngbi Pendägô tí sêhôn sô a sù nî fânî úse: *paan* (sô ayeke na

ndo kwê). Pendägô tí sêhôn sô a sù nî fânî otâ *eêen ?!*

(andâa a'ke fadë tóngasô?)

Na yâ tí âmmbeni âpandöli, alîngbi tí sù ângbö-pendägô úse sô a díko nî sân tí gbôto yâ nî. (*bâa* surä 3.5.2). GERÊPA

2.1. ÂSSENGE GERÊPA

2.1.1. Ngâbû gerêpa.

Bêtaâ gerêpa tí Sanngo ayeke mîngi nî pendägô ôko (V) wala pendammbô ôko na pndägô ôko (CV). Pendägô nî alîngbi tí du tí sêyyanga wala tí sêhôn, tí gbotongo-yânî wala tí sêngê nî, gî V ôko laâ ayeke luttî ndâli tí lo. Lêgë-ôko, pendammbô nî alîngbi tí du tí sêngê lêsû wala tí gbâllesu, ayeke mû gî C ôko tí luttî na sêlê nî. Ngâbû gerêpa ahûnzi lâkwê na V. Tâpandê nî:

<i>Pëli</i>	<i>Mbupa</i>	<i>Ndâ nî</i>	<i>Mbupa</i>	<i>Ndâ nî</i>
V	<i>ë</i>	mbî na âmbâ tí mbî	<i>a</i>	zo kîrîkiri
CV	<i>ba</i>	ngûmba	<i>bâa</i>	bâa na lê.
	<i>ngbâa</i>	wabaanngo-pâsi	<i>kpön</i>	sabûndu, sabôni
		na gbe tí mbênî zo		
	<i>gân</i>	kîo na zembe	<i>ngbeên</i>	(<i>Dorstenia africana</i>)

2.1.2. Mîtâ gerêpa

Mîtâ gerêpa ayeke gerêpa sô ahûnzi na pendammbô tóngana VC, CVC. Âla wü na Sanngo pëpe. A yeke wara nî ôko ôko na yâ tí âmmbeni âmbasêli tí faffango-tenne tóngana:

VC	us, us, us!	ngemma tí îri na âkôndo
VC-CV-CV	algombo	kêtê kôsô
CVC	rêk	taâ bîanî sî.
(CV-CVC)	tîlîp	lêgë tí yappungo na hurrungo-dû
CVr	bâar	ndo tí nyonhngo-yê na tí dôdô

2.2. ÂKANZA GERÊPA

2.2.1. Gerêpa na gbâpendamambo CIV na CrV

Ayeke âgerêpa sô atö ndâ nî na gbâ tî pendamambo (wala *gbâpendamambo*) Cl wala Cr. Gbâpendamambo sô atêngbi agâ lêgô gi ôko pèpe, ayeke tòngana âkanza pendamambo sô ë bâa kôzo nî sô pèpe. Âla yeke tî âla pândä tî âpendamambo ndê ndê. Na poppo tî âpendägô ûse, âpendamambo /r/ na /l/ ayeke tetere pendägô sô adutî kôzo na âla me na pekô tî mbênî pendamambo, si pendägô nî ayeke nge súsûka amîro. Nî laâ, na sê tî *koddoro* âzo ayeke tene ka mîngi *koddro*, si ngâ *mbâssambala* agâ kôzonî *mbállambala*, na pekô nî agâ *mblâmbilâ* si agâ *mbrâmbrà*. Twanngo âgbâ tî pendamambo tòngana /Cr/ na Cl/ sô awara ngangü na mbâgë tî âmbupa tî farânzi sô alinda Sanngo tòngana *Afrîka*, *eglîzi*, *drapöö*. Âgbâ tî pendamambo sô atua na Sanngo ayeke sô:

pr	premma	tr	patatra	kr	kretyeen
br	brodegë	dr	drapöö	gr	grupumäa
fr	Afrîka	mbr	mbrâmbrà	pl	pläan
vr	vru	kpr	kprâ	kl	kliyään / kiliyään
gbr	gbrâ	gbr	gbâgbru	gl	eglîzi

2.2.2. Gerêpa na gbâpendägô CVV.

Tòngana âmmbeni pendägô ndê ndê V₁ na V₂ amû pekô tî mbênî pendamambo ôko tòngana na yâ tî âmbupa sô *kîo*, *kua*, *mâi*, *ndaû*, âpendägô nî ûse kwê atêngbi tî gâ bê tî gerêpa ôko CVV. A îri nî *gbâpendägô*. Mîngi nî, mbênî pendägô nî ôko ayeke /i/ wala /u/ tòngana sô âtäpandë sô na nduzzu sô afa sô. Me âmmbeni, ayeke /e/ wala /o/ tòngana na yâ tî *ndaou*, *meambe* (mbâlê nî *miombe*). Âpendägô sô atêngbi daä na yâ tî âgerêpa CVV ayeke âla sô:

ia	bîanî	ai	kâi	ea	meambe
ie	mesie	ei	reisîi	oa	ngoangoa
io	kîo	oi	goigöi	ae	âe !
iu	kyû	ui	kûi	ao	ndaou
ua	kua	au	ndaû	uin	tuin
ue	gue	uen	muen, guen	ion	mion, fion

Tî tângo sô, âde a wara âpândä tî âpendägô *ie*, *ei*, *eu*, *uo*, *ou* na yâ tî âbêtaâ mbupa

tí Sanngo pépe, me a língbi tí wara nî na yâ tí âmbupa tí yângâ-wandê sô alînda Sanngo tóngana *mesie* pakara, *reisî* sô benda na yâ tí gîgî, wala ngâ na yâ tí irri tí âzo tí koddoro-wandê tóngana *Keita, Gêi, Goú*. Ndâ nî laâ ayeke nzônî tí bâa ngâ lêgê tí âla kwê.

2.2.3. Dinngo âpendammbo T, D, S, Z na yâ tí âgerêpa CiV

Na yâ tí âgerêpa CiV, tóngana pendammbo nî ayeke T, D, S, Z, pândâ *i+pendägô* alíngbi tí gbîan dinngo tí âla ngangü míngi. Ndâli tí *i* nî, âzo ayeke dî :

- T tóngana *tj*. Tâpandê nî (tpn): *tyen*, dîko nî /*tien*/ wala /*tjen*/,
- D tóngana *dj*. Tpn : *diamäan*, dîko nî /*diamäan*/ wala /*djamäan*/,
- S tóngana *sh*. Tpn : *syonî*, dîko nî /*syonî*/ wala *shônî*/,
- Z tóngana *dj*. Tpn. : *zîa*, dîko nî /*zîa*/ wala /*djâa*/

Âdikkongo-yê sô agbîan ndê sô ayeke gî âmbale tí kôzo dikkongo lêsû tí gündâ nî sô. Nî laâ a bezôa títene a sù nî na mbênî finî lêsû ndê pépe. Mô bâa gî ndongoro *i+pendägô* sô ayeke gbîan dikkongo nî sô, alíngbi awe tí hînga lêgê tí dikkongo âpendammbo nî na yâ tí ndongoro nî sô. Míngi nî, zo ayeke dîko nî sâ nî tí gbunngo-li daâ. Ayeke nzônî tí hînga sô ndongoro *u+pendägô* agbîan tí lo dikkongo âpendammbo S, Z, T, D nî pépe.

2.3. TANNGBINGO ÂGERÊPA

Atâa sô âmbupa tí gerêpa gî ôko ayeke gbânî na Sanngo, âmarâ tí âgerêpa kwê sô ë bâa na nduzzu sô alíngbi tí tângbi daâ tí sâra âmbupa tí gerêpa ûse, otâ, usyo, okü, wala omenê kwê, wala ahön sô. Tâpandê nî:

V	ë	ï	a
CV	lâ	mbî	ge
CVV	hîo	sâi	gue
VCV	otâ	ôke	îtâ
CVVCV	bîanî	bôngû	bîakü
CVCV	babâ	kangba	ngbangbo
CVCVCV	kamâta	singîla	bâkongö
CVCVCVCV	motarâka	kangalinnga	bolongâni
CVCVCVCVCV	mondelepâko	watammbulango	tonndorozôro

Atâa sô âmarä tî tanngbingo âgerêpa nî laâ kwê na yâ tî molongö sô pëpe, nzönî âla bâa sô âmmita gerêpa (sô ahünzi na pendammbo sô ayeke ndê na N tî âpendägô tî sêhôn,) ayeke ngangü tî wara nî na yâ tî âmbupa tî gbâ tî âgerêpa. Gî gerêpa CVr (sô /r/ akânga yângâ nî) laâ atua na yâ tî ngemma *baarzegë* sô afa kenngo mbênî tenne na kurru gô. Sêyyagbe tî âgerêpa tî ngemma sô ayeke sô : CVrCVCV. A gbôto yâ tî kôzo pendägô /a/ nî tî fa nenêe tî kenngo sô zo ake tenne nî na nî. A gbôto yâ tî pendägô tî fafa ndâ tî mbupa nî töngana na yâ tî *yeeke* tî tene yeke yeke. Hänge! Ayeke ndê na terê tî palî *yeke*.

2.4. FANNGBINGO-MBUPA

Töngana na ndâ tî mbênî kâmba wala na ndâ tî lêmbetti, zo adu tî fângbi yâ tî mbênî yongôro mbupa tî sù tanga nî na ndö tî mbênî kâmba ndê wala na lê tî mbênî lêmbetti ndê, a îri nî fanngbingo-mbupa. A lîngbi tî fângbi mbupa lâkwê gî na poppo tî âgerêpa ûse. A lîngbi tî fângbi mbupa na kanngbingo yâ tî âllesu sô asêngbi na yâ tî mbênî gerêpa pëpe töngana pendägô sô a gbôto yâ nî, âkanza pendägô, âkanza pendammbo, gbâ tî âpendammbo. Me, zo ayeke fângbi mbupa na pekô tî pendammbo tî pândäsêgô sô ayeke dutî na pekô tî kôzo gerêpa tî pândä nî. Täpandê nî :

<i>Âmbupa</i>	<i>Nzönî fanngbingo-nî</i>	<i>Âmbupa</i>	<i>Nzönî fanngbingo-nî</i>
kpanjangara	kpa-ngba-ra	sämba	sä-mba
böingû	böi-ngû	âssego	âs-sê-gô
motarâka	mo-ta-râ-ka	âggbasu	âg-gba-su
îtä-wâli	î-tä-wâ-li	tambulango	tam-mbu-la-ngo
gbyânngbi	gbyân-ngbi	nyonhngo	nyonh-ngo

Marä tî gerêpa CVV sô âpendägô ayeke daä ûse sô, a yeke fângbi ka poppo tî âpendägô nî gî töngana âmbupa ûse laâ atângbi daä na ndo sô âpendägô nî awara terê daä sô, sî zo angbâ tî hînga lê tî âmbupa nî ndê ndê. Tî fa na nî, na yâ tî tatê mbupa töngana *Bêafrika*, kôzo gerêpa nî ayeke *bêa-* pëpe me *bê-*, ngbanga tî sô âmbupa sô atângbi daä tî gâ tatê mbupa nî sô ayeke *bê* na *Afrika*. Nî laâ, a fângbi mbupa sô na âgerêpa nî töngasô : *bê-a-frî-ka* wla CV-V-CrV-CV. Na gapa nî, mbênî tatê mbupa töngana *pialö*, a fângbi yâ nî bîanî töngasô *pialö* wala CVV-CV. Mîngi nî, a yeke sù kessete na âmbupa gî na yâ tî âmmbeni kêtê ndongoro sô ndya nî ayeke polêlê. Me tîtene zo afângbi âmmbeni tatê mbupa na lëgë nî, a lîngbi tî sù nî na kessete

töngana sô a fa na yâ tî âtatê mbupa tî mêzä sô na gbenî sô :

Nzönî kodessungo Syonî sunngo-nî Nzönî kodessungo Syonî sunngo-nî

Bêafrika	Bê-Afrika	balë-ûse	balëûse
Wabêafrika	Wabê-Afrika	balë-otâ	balëotâ
lêgë-ôko	lêgëôko	balë-usyo	balëusyo
bê-ôko	bêôko	balë-okü	balëokü
balë-ôko	balëôko	balë-omenë	balëomenë

Wanngo sô awara nenêe mîngi töngana âpendägô ûse sô alutti ndurü na mbâ ayôo marä tî sêgô ôko tî kêtê nî wala tî fö nî töngana tî *bê-ôko*, ngbanga tî sô, töngana a zîa kessete daä pëpe sî kombûta laâ adoroko nî fadë lo bâa tî lo atene ayeke âpendägô tî marä tî gerêpa CVV laâ, sî fadë lo yûu ndo lo fonga kôzo gbândya tî ndogoro ND1 daä (*bâa* surä 3.2.1. na gbenî). Tî *Bê-Afrika* na *Wabê-Afrika*, zo alîngbi tî girisa lêgë na fanngingo yâ nî pëpe töngana a sù nî kwê ôko töngasô *Bêafrika* na *Wabêafrika* Nî laâ a wa tîtene a sù nî na ngbongbôlo nî kwê ôko.

3. ÂSSEGO

Na tennengo-tenne na sanngo, zo ayeke di gerêpa ôko ôko na mbênî mbäli tî lêgô sô a îri nî *sêgô*. Alîngbi tî duti kêtê sêgô, kotta sêgô wala fö sêgô. A tene sêgô nî ayeke *kpengü* nî töngana agbîan pëpe. Me zo alîngbi ngâ tî têngbi âkpengü sêgô ûse ndê ndê na ndö tî gerêpa ôko sî agâ *gbyanhngo* sêgô. Täpandë nî, töngana a têngbi kêtê sêgô na kotta sêgô, a wara *gbyanhngo* sêgô tî kêtê-kotta nî. Lêgë-ôko, a lîngbi tî wara âssego tî kotta-kêtê nî, t î fö-kêtê nî, tî fö-kotta nî, na tî kotta-fö nî, sô ayeke kwê âgbyanhngo sêgô.

Na yâ tî finî kodessungo-sanngo, a yeke sù âssego nî na mbênî gbâ tî ândya (wala *gbândya*) otâ. Kôzo gbândya nî ayeke tî gündä nî, sô ayeke yamba na ndongoro kwê (ND0). Ûse gbândya nî ayeke tî kôzo ndongoro (ND1) sô a fonga nî gi na ndö tî âgerêpa CVV sô âpendägô nî ûse kwê ayü maräsêgô ôko, tî kêtê nî wala tî fö nî. Otâ gbândya nî ayeke tî ûse ndongoro (ND2) sô a fonga nî gi na ndö tî âpândä tî gerêpa sô ayü maräsêgô tî *kpengü* nî ôko, kêtê nî wala fö nî. A îri kôzo ndongoro (ND1) na ûse ndongoro (ND2) sô atene *âkûne*

ndongoro. Na ndo kwê sô âkûne ndongoro sô ayeke daä pëpe, gï gbândya tî gündâ nî (ND0) laâ a yeke fonga nî biâkü. Fadë ë kîri na ndônî kwê na nzêre nî, na yâ tî âlêmbetti tî gbenî sô. Zia ë bâa lêgë tî gbândya tî gündâ nî (ND0) kôzonî sî.

3.1. GBÂNDYA TÎ GÜNDÂ NÎ (ND0)

3.1.1. Âkpengü sêgô

A sù kêtê sêgô na kpotolida na ndö tî pendägô nî. Täpandë nî, /â/ alutti na sêlê tî A sô a dî nî na kêtê sêgô. A sù fö sêgô na kpotolikî. Töngasô, /ä/ alutti na sêlê tî A sô a dî nî na fö sêgô, sô ayeke na poppo tî kêtê sêgô na kotta sêgô. Tî ndânî, tîtene a wara gbâ tî âkpoto ahonhdonî pëpe, a sù kotta sêgô na kpoto pëpe ngbanga tî sô lo laâ lo wü ahôn âmbâ tî lo kwê. Töngasô, töngana mbênî gbândya tî kûne ndongoro afa ndê pëpe, âpendägô sô ayeke na kpoto pëpe, a yeke díko nî lâkwê na kotta sêgô. Na yâ tî âtäpandë sô na gbenî sô, pendägô ôko ôko ayü atâa kêtê sêgô (k), fö sêgô (F) wala kotta sêgô (K)

Pëli *Âtäpandë nî*

k	kâ	mû	yê
F	kä	mü	gä
K	ka	mo	ge
k-k	gbâkâ	tâkâ	kôngbâ
k-K	pâsi	sâra	hînga
k-F	wâli	kôli	hîngö
K-K	mvene	tene	nyama
K-k	otâ	mamâ	babâ
K-F	ndembö	ngendë	bolë
F-F	mbanna*	tenne*	bubba*
F-k	ndöbê	ngälâ	bürâ
F-K	mbâli	ngönze	kpëli

*) A sù âpändäsêgô nî töngana sô gbândya ND2 afa.

3.1.2. Âgbyanhgo sêgô

Âgbyanhgo sêgô ayeke têngbi tî âkpengü sêgô ûse na ndö tî pendägô ôko. Nî laâ, tî sù nî na Sanngo, fôko a sù ôko pendägô nî sô fânî ûse, a tene a dubili pendägô nî. Täpandë nî: Âdu pendägô A ayü gbyanhgo sêgô tî kêtê-kotta nî, fadë a sù nî /âa/. A îri nî *ângbö-*

pendägô. Kôzo mbâgë tí ngbö nî ayü kêtê sêgô nî, sî ûse mbâgë nî ayü kotta sêgô nî, sî abûngbi kwê agâ gbyanhngo sêgô tí kêtê-kotta nî. A yeke díko nî na gbottongo yâ nî pèpe.

k-K *bâa* lo bâa na lê. *sêe* ngâgö asêe *sôo* a sôo lo na kwâ
 K-k *kpoô* sân kamenne *laâ* nî laâ *taâ* taâ bîanî

Mîngi tí âmbupa sô alonndo na farânzi sî alî Sanngo ahûnzi na gbyanhngo sêgô tí kêtê-kotta nî tóngana âla yeke palí, tí fô-kotta nî tóngana âla yeke pandôo.

<i>Palí</i>	<i>Ndâ nî</i>	<i>Pandôo</i>	<i>Ndâ nî</i>
<i>fotôo</i>	mû limo na kamerâa	<i>fotôo</i>	limo sô kamerâa amû
<i>balêe</i>	gbô ndo na kpenzü	<i>balêe</i>	kpenzü
<i>abonêe</i>	ngasêe tí fûta yê na nze	<i>abonêe</i>	zo sô amû abbonema
<i>marakêe</i>	sû pëli na terê tí yê	<i>mazîi</i>	ngungu tí likundû
<i>kolêe</i>	menya	<i>berêe</i>	wokongo kpoto tí bongö
<i>pinîi</i>	pîka zo ndâli tí syonî	<i>pinêe</i>	gbâzâ tí ndembö

Tóngana âpendägô tí sêhôn ayü gbyanhngo sêgô, N sô afa sêhôn tí pendägô nî sô, agâ na ndâ tí ângbö-pendägô nî. A yeke sû :

âan tí fa *a* tí sêhôn sô ayü gbyanhngo sêgô tí kêtê-kotta nî,
öon tí fa *o* tí sêhôn sô ayü gbyannngbo sêgô tí fô-kotta nî,
eên tí fa *e* tí sêhôn sô ayü gbyanhngo sêgô tí kotta-kêtê nî

Täpandë nî : *savöon* kpön, sabûndu, *diamâan* marâ ngbondö tênë, *tâan* tângo, gbânî, *sîin* syonî ahonhndonî, *fêen* fion, *ngbeên* mbênî kugbë tí kâsâ sô akpa koko (*Dorstenia africana*).

Na gbândya tí gündâ nî, wunngo tí âkpoto (kpotolikî na kpotolida) ayeke kotta mîngi (bale-okü na omenë yâ ngbangbo, 56%) na yâ tí gbâsû, atâa sô gi na sunngo kotta sêgô na kpoto pèpe, mbâgë nî (balë-usyo na usyo yâ ngbangbo 44%) atua pèpe. Ndânî laâ âwaseppengo kodessungo sô asîgî na gbândya ûse tí kûne ndongoro tí lônzi na gbândya tí gündâ nî sô. Âgbândya tí kûne ndongoro ND1 na ND2 sô asâra sî wunngo tí âkpotto na yâ tí gbâsû akîri taâ mîngi na gbenî. A fonga nî gi na yâ tí âkûne ndongoro sô zo alîngbi tí piahînga nî.

3.2. GBÂNDYA TÎ KÔZO NDONGORO (ND1)

A fonga nî gi na ndö tí âgerêpa tí gbâpendägô CVV (*bâa* surâ 2.2.2 na nduzzu) sô âpendägô tí yâ nî ûse kwê ayü maräsêgô ôko, kêtê nî wala fô nî.

A) Töngana âpendägô tî gerêpa CVV nî ûse kwê ayü kêtê sêgô wala fö sêgô :

1. A tûngbi pendägô sô akânga ahôn mbâ na /y/ töngana lo yeke /i/ wala /e/, na /w/ töngana lo eke /u/ wala /o/.
2. Töngana âpendägô nî ûse sô ayeke /i/ na /u/, ayeke tûngbi gî lo sô agâ kôzo na pekô tî pendammo tî gerêpa CVV nî.
3. Töngana sêgô nî ayeke kêtê sêgô, mbênî pendägô nî sô angbâ tî lo sô abata kpotolida tî lo.
4. Töngana sêgô nî ayeke fö sêgô, a bezôa tî zîa kpotolikî na li tî mbênî pendägô nî sô angbâ sô tî fa na fö sêgô nî mbênî pèpe. A lîngbi tî hînga atene sêgô nî ayeke fö sêgô gî na baanngo sô sî /y/ wala /w/ ayeke daä sî kptolida ayeke daä pèpe sô.

B) Töngana âpendägô nî ûse kwê ayü kotta sêgô wala töngana sêgô tî âla ayeke ndê ndê, pendägô ôko-ôko ayeke ngbâ na sê tî lo, a yeke tûngbi mbênî na /y/ wala /w/ pèpe. Tâpandê nî :

<i>Âkkete sêgô ûse</i>	kûâ > kwâ, kâi > kây, gûi > gwî
<i>Âfö sêgô ûse</i>	küâ > kwa, kiön > kyon, bäö > baw
<i>Âkotta sêgô ûse</i>	kua, koi, gue, ngoi
<i>Âssego ndê ndê</i>	kuä, kâi, kûi, biö, buä

3.3. GBÂNDYA TÎ ÛSE NDONGORO (ND2)

A fonga nî gî na pândä tî âgerêpa tî yâ tî mbupa sô âssego nî kwê ayeke gî kêtê sêgô wala gî fö sêgô.

3.3.1. Sunngo sêgô na yâ tî âpândäsêgô

Töngana gbâ tî âgerêpa sô ayeke kwê na kêtê sêgô wala na fö sêgô amû pekô terê na yâ tî mbupa, ayeke du ânde pâsi mîngi tî sù âssego nî ôko ôko kwê na kpotolida wala na kpotolikî. Nî laâ, ayeke nzônî tî fa gî tonngo ndâ na konngo ndâ tî pândäsêgô nî na gbândya sô na gbeni sô :

- 1) Töngana ûse gerêpa nî atö ndâ nî na pendammo tî lêsû ôko wala tî gbâllesu, faddê a fa tonngo ndâ tî pândäsêgô nî na sunngo ôko lêsû nî wala kôzo lêsû tî gbâllesu nî fânî ûse. A îri âllesu sô a sù nî fânî ûse sô atene *ângbölêsû*. Na yâ tî ângbölêsû nî, kôzo mbâgê tî ngbö nî ayeke lêsû tî fa pândäsêgô nî, ûse nî laâ ayeke lêsû tî tonngo ndâ tî ûse gerêpa nî. Tâpandê nî:

täsëmä > tassema; târâwârâ > târrowara; mbëtî > mbetti;
Sängö > Sanngo; sêndâyângâ > sênndayanga

Kêba! Pândäsêgô nî atö ndânî na ndö tí gerêpa sô ayeke kôzo na ângbölêsû nî.

- 1) Töngana pendägô tí kôzo gerêpa tí pândäsêgô nî ayeke tí sêhôn sî ùse gerêpa nî atö ndâ nî na N wala na M, ndo-sô fadë a sù /h/ na ndâ tí kôzo gerêpa nî tí fa na tonngo ndâ tí pândäsêgô nî. A îri nî « H tí pândäsêgô » Täpandë nî:

gbyan + ngö > gbyanhngo; hön + ngö > honhngo
tyen + mbenge > tyenhmbenge.

Kêba! Pândäsêgô nî atö ndânî na ndö tí gerêpa sô ayeke kôzo na H nî.

- 2) Pândäsêgô nî akö ndâ nî na ndö tí âllesu sô ndo-sô: sêngê ndo sô afa konngo ndâ tí âmbupa, kessete /-/, mbênî kpoto tí sêgô (kpotolida wala kpotolikî), lêsû tí kpolipë /, ; . : ? ! .../ na lêsû tí limo sô alutti ndâli tí lêgô pèpe : & # @ () { } [] + = / \ « » < >, töngana mbênî sêngê ndo adu daä kôzo na nî pèpe. Täpandë nî :

mbëtî > mbetti, töndörözôro > tonndorozôro
hüngängö-ndo > hinngango-ndo, kûngûlûbä >
kûnngulubä

- 3) Töngana mbênî pândä tí kêtê sêgô wala tí fô sêgô asî na ndö tí mbênî kotta sêgô, fadë a sù ndângbâ sêgô tí pândä nî na kpoto tí lo, sî zo ahînga atene sêgô tí pekô nî ayeke kotta sêgô. Täpandë nî:

afürükpa > afurrükpa, sêndâmâti > sêndamâti

- 4) Töngana zo adu tí fângbi mbupa, lo yeke fângbi nî na pekô tí /h/ tí pândäsêgô nî wala na poppo tí ângbö-pendammo nî töngasô :

honhngo > honh-ngo; porro > por-ro
koddoro > kod-do-ro, koddro > kod-dro

3.3.2. Âkûne ndya tí sunngo pândä tí âfö sêgô.

Na fonngango âkâmba tí ndya sô kwê na huzzu sô na ndö tí pândä tí âfö sêgô, (zia yamba kâmba 4) âkpotolikî kwê ayeke tûku alonndo na kôzo gerêpa nî. Täpandë nî:

äbönêngö-terê > abbonengo-terê
prëmä > premma
kpëngbërë > kpenngbere

Âkâmba tí ndya kwê sô na nduzzu sô (na kâmba 4 kwê na yâ nî) a fonga nî na ndö tí pândä tí âfö sêgô kwê alonndo na gerêpa ùse.

tënë > tenne, löndö > lonndo

3.3.3. Âkûne ndya tí sunngo pândä tí âkkete sêgô.

Töngana a fonga ândya tí âpândäsêgô na ndö tí pândä tí âkkete sêgô, kôzo gerêpa tí pândä nî abata lâkwê kpotolida tí lo. Töngasô âpe, fadê zo abâa atene sô pândä tí âfö sêgô laâ. Täpandê nî :

mbîrîmbîrî > mbîrrimbiri, kpângbâlâ > kpânngbala

A lîngbi tí fonga ândya tí âpândäsêgô na ndö tí pândä tí âkkete sêgô gî töngana yongôro nî alonndo na gerêpa otâ tí gue na nî. Töngasô, âpân- däsêgô tí gerêpa úse abata âkpotolida tí âla. Täpandê nî:

mbâsâmbâlâ > mbâssambala kêtê > kêtê
mbrâmbrâ > mbrâmbrâ mbênî > mbênî

3.4. KODË TÎ FONNGA ÂNDYA ND0 ND1 NA ND2

Töngana mbênî ndongoro afa tí fonga ândya ND1 na ND2 pèpe, gî ândya tí gündä nî ND0 laâ a yeke fonga nî lâkwê. Täpandê nî:

tambûla, ngbö, pûpûlenge, ngombe, kua, walombë, bindî, tgn...

Töngana mbênî mbupa ayeke na âgerêpa sô marä tí mbênî ôko ayeke tí CVV sî pândäsêgô amû gerêpa CVV nî na mbênî gerêpa na terê nî, fadê a fonga ândya ND1 na ndö tí gerêpa CVV nî awe sî a fonga ândya ND2 na ndö tí pândäsêgô nî kwê.

Täpandê nî :

	ND0		ND1		ND2
CVVVCV	mäingö	>	mayngö	>	maynngo
CVCVV	tögbïä	>	tögbya	>	toggbya
CVVCVCV	sïökpäri	>	syokpäri	>	syokkpari
CVVCVCVCV	sïongänhözo	>	syongänhözo	>	syonnganhözo

3.5. KODË TÎ SUNNGO ÂMMBENI ÂKÛNE MBUPA

3.5.1. Sunngo âmbupa sô ayeke na tâhuzzu na kête sêgô

Tâhuzzu kwê sô atângbi na li tí mbupa töngana sô irri nî afa, abûngbi na nî tí gâ gî mbupa ôko. Ândya tí sunngo âpândä tí sêgô ND1 na ND2 sô a fa nî na nduzzu ge sô, abâa ngâ âmbupa sô kwê ayeke na tâhuzzu, töngana /â-/ tí sêmîngi tí âpândôo. Nî laâ sî lê tí mbupa alîngbi tí kpa yê ndê töngana lo luttî ndali tí li tí yê gî ôko (sêliko) wala ndâli tí yê mîngi (sêmîngi). Täpandê nî:

Sêliko mbênî kêtê îtä lêsû mbâlê sêgô
Sêmîngi âmmbeni âkkete âytä âllesu âmmbale âssegô

Lêgê-ôko, ngâ na /â-/ tí âpalî na ngôbo tí tennengo-tenne torôrô. Nî laâ a du tí sù *âmmboro* na yâ tí pande sô :

« Kôngbâ tí âytä nî âmmboro ânde töngana kutukutu nî akûi na lêgê ».

3.5.2. Sunngo âpandöli tí âpalî tí gerêpa ôko sô ayeke na gbyanhngo sêgô :

Ndâ tí âpalî tí gerêpa ôko mîngi ayeke ndê ndê töngana sêgô tí âla ayeke kpengü nî wala gbyanhngo nî. A tene âla kombûka na mbâ na sêgô tí âla. Täpandê nî:

<i>Gbyanhngo sêgô</i>	<i>Ndâ nî</i>	<i>Kpengü sêgô</i>	<i>Ndâ nî</i>
bâa	bâa yê na lê	ba	ngûmba
fâa	fâa na zembe	fa	zîa dandara na lê tí âzo
tôo	zîa na wâ amü	to	tokua
kîi	soro zo na vôte	ki	leke yê na tenngbingo âyê daä

Pandöli ayeke mbênî mbupa sô a ki nî na ndö tí palî tí fa kodê tí palî nî. A ki pandöli na tanngbingo tâgësi *-ngö* na pekô tí palî nî lêgê-ôko sô âssegô tí ngbônga tí palî nî kwê agä fö sêgô. Täpandê nî :

tambûla > tammbulango, sâra > sarrango, fa > fanngo

Tí âpalî tí gerêpa ôko sô ayeke na gbyanhngo sêgô, gbyanhngo sêgô nî ayîko na ndö tí pandöli tí âla si agä gî fö sêgô. Ndâli nî, âmmbeni âpalî sô ndâ nî ayeke ndê ndê alîngbi tí wara gî pandöli ôko sî ndâ nî agä tuin, a tene ndâ nî *atuinma*. Töngasô gî ndongoro tí tennengo-tenne laâ alîngbi tí fa na mo wala *banngo* ayeke pandöli tí *bâa* wala tí *ba*. Täpandê nî :

<i>Palî 1</i>	<i>Palî 2</i>	<i>Pandöli sô ndâ nî atuinma</i>	
bâa	ba	banngo	lo bâa banngo // lo ba banngo
fâa	fa	fanngo	afâa fanngo // afa fanngo,
tôo	to	tonngo	tonngo kôbe nî laâ lo tôo sô // tonngo kôbe ni laâ lo to sô
kîi	ki	kinngo	âla ki nî kinngo // âla kîi lo kinngo

Na tennengo-tenne na yângâ, ndongoro tí tennengo-tenne nî ayeke edêe âwamango-tenne nî tí soro bâkü mbîrimbiri ndâ tí pandöli

nî. Me na mbetti, tóngana a sù âpandöli nî úse kwê lêgë-ôko, ayeke ngangü kêtê tí hînga bíakü sô wa laâ ayeke nzönî nî. Kodessungo adu tí edêe wadikkongo-mbetti tí soro biakü mbírrimbiri ndâ tí pandöli nî na sunngo âpandöli sô ndê ndê sí ndâ nî atuinma pépe. A yeke wara sô na yâ tí kodessungo âyyanga mîngi (*bâa* na farânzi, *elle chante / elles chantent*, na anglêe *night / knight*).

Títene ndâ tí âpandöli sô atuinma na mbetti pépe, ayeke nzönî, na sunngo pandöli nî, a bata ângbö-pendägô sô ayü gbyanhngo sêgô tí palí nî sô. Tóngasô, alîngbi tí hînga bíakü pandöli wa ayeke tí palí wa, sí ndâ tí âpandöli nî kwê asígí polêlê. Tóngasô, *wafaanngo-lêgë* ayeke zo sô ayeke *fâa* lêgë tí hön na mbâgë nî kâ, me *wafanngo-lêgë* ayeke tí lo zo sô ayeke *fa* lêgë na mbênî zo. Dikkongo-nî ayeke kwê lêgë-ôko, me ndâ nî ayeke ndê ndê sí asígí ngâ polêlê na sunngo-nî ndê ndê. Kpongbo sô na gbenî sô afa atene tenne sô abâa âpalí mîngi, sí ayeke kêtê tenne pépe.

bâa > baanngo	bâa na lê	ba > banngo	ngûmba
fâa > faanngo	fâa na zembe	fa > fanngo	zîa na gîgî dandara
hâa > haanngo	hâka	hä > hanngo	zî yângâ kotta
kûi > kiinngo	soro, votêe	ki > kinngo	sêngbi, sâra da
kôo > koonngo	fâa lê tí kekke	kö > konngo	lê tí kekke akö,
asígí lôo > loonngo	lokôto	lö > lonngo	lutti, lonndo
lûu > luunngo	gbû pâmba	lü > lunngo	zîa na yâ tí dû
sêe > seenngo	ngâgö asêe	se > senngo	dutí / zîa na sêse
sôo > soonngo	sôo kwâ	so > sonngo	bê tí lo aso na ngonzo
tôo > toonngo	zîa na wâ amü	to > tonngo	tokua,
tyâa > tyaango	kamâta	tîa > tyanngo	mangêe
wôo > woonngo	wôko	wo > wonngo	wu, lo wo terê tí lo sí
yôo > yoonngo	lo yôo pâsi nî	yo > yonngo	lo yeke yongôro
yûu > yuunngo	girisâ lêgë	yü > yunngo	lo yü bongö

Atâa palí tí gbyanhngo sêgô ayeke na mbenî mbâ tí lo tí kpengü sêgô pépe, ayeke nzönî tí bata ângbö-pendägô tí lo na yâ tí pandöli tí lo, tóngasô sí na sunngo-mbetti, mo gi bê tí mo pépe tí hînga wala mbênî mbâ tí lo tí kpengü sêgô ayeke daä.

vîi > viinngo	kânga mîtâ	zûu > zuunngo	zûku na sêse
----------------------	------------	----------------------	--------------

4. ÂKPONGBO TÎ KÎRI-NDÖNÎ

4.1. Kpongbo tî âpendamambo

Ângbodo nî	p	f	t	s	sh	(tj)	k	kp
Âgonhngo nî	b	v	d	z	(j)	(dj)	g	gb
Âpiasêhôn nî	mb	mv	nd	nz			ng	ngb
Âwasêhôn nî	m		n	ny				
Âyurrungo nî			l / r	y			h	w

4.2. Kpongbo tî âpendägô tî sêyyanga.

Âmmita nî	i	u
Âfö-ngâbû nî	e	o
Ngâbû nî	a	

4.3. Kpongbo tî âpendägô tî sêhôn :

Âmmita nî	in	un
Âfö-ngâbû nî	en	on
Ngâbû nî	an	

4.4. Kpongbo tî gündâ sunngo âkpengü sêgô

Kêê sêgô /â/ sô a sù nî na kpotolida na ndö tî pendägô
nî Fö sêgô /ä/ sô a sù nî na kpotolikî na ndö tî pendägô
nî Kotta sêgô /a/ sô a fa nî na zyango li tî pendägô
nî sêngê,

4.5. Kpongbo tî sunngo âgbyanhngo sêgô

Kêê-kotta sêgô	âa, âan	Kotta-kêê sêgô	aâ, aân
Kêê-fö sêgô	âä, âân	Kotta-fö sêgô	aä, aân
Fö-kotta sêgô	âa, âan	Fö-kêê sêgô	ââ, aân

5. LIBÎ TÎ ÂWASÛ SÔ A DÏ IRRI TÎ ÂLA.

- Caravalas M., Lervåg A., Mousikou P., Efrim C., Litacsky M., Onoche-Quintanilla E., Salas N., Schöffelova, M., Defior S., Mikulajova M., Seidlova-Malokova & Hulme C. (2013). « Common patterns of prediction of literacy development in different alphabetic orthographies ». *Psychological Science* 23 (6), âlêmbetti. 678-686.
- Diki-Kidiri Marcel (1977) *Le Sango s'écrit aussi...* SELAF/Peeters, Paris, lêmbetti 187.
- Diki-Kidiri Marcel (1982) *Kua tî Kôdörö – Le Devoir national, introduction à l'insruccion civique*. SELAF Applications et Transferts No 1, lêmbetti 132.
- Diki-Kidiri Marcel (1998) *Dictionnaire orthographique du Sängö*. BBA (sô Karthala ayeke wakannbingo-nî) Paris.
- Fayol Michel, Jaffré Jean-Pierre (2016) « L'orthographe : des systèmes aux usages », *Pratiques*, 169-170 | 2016, avunga nî ndô-kâmba na lanngo 30 tî Föndo tî 2016, ë bâa nî na lãngö 11 tî Ngbererebre tî 2019. URL : <http://journals.openedition.org/pratiques/2984> ; DOI : 10.4000/pratiques.2984
- Galtier Gérard (2012) « Les langues africaines, l'échec du passage à l'écrit ».
(Ë bâa lêndo sô na lanngo 11 tî Ngberere tî 2019, na ngbonga 9) <https://www.combats-magazine.org/fr/les-langues-africaines-loral-et-lecrit/#respond>
- Houis Maurice (1958) « Comment écrire les langues africaines ? » na yâ tî *Présence Africaine*, Nouvelle série No 17, Le sous équipement et les leçons du Caire (décembre 1957- janvier 1958) âlêmbetti. 76-92.
- Meinhoff Carl, Jones Daniel (1928) « Principals of Practical Orthography for African Languages » na yâ tî *Africa: Journal of the International African Institute*. Bûku. 1, No. 2 (Ngubë, 1928), âlêmbetti. 228-239.
- Jaffré, J.-P. (2003). « Orthography: Overview ». Na yâ tî : Frawley, W.J. (wavunnga.), *Writing and Written language. The International Encyclopedia of Linguistics*, Bûku 4. Oxford, Oxford University Press, âlêmbetti 386-390.
- Jaffré, J.-P. & Reuter, Y. (éds) (1985). « Orthographe(s) ». *Pratiques* 46.

- SEBBA, M. (2007). *Spelling and Society*. Cambridge, Cambridge University Press.
- SEBBA, M. (2009). « Sociolinguistic approaches to writing systems research ». *Writing Systems Research* 1, 1, p. 35-49.
- TEMPLETON, S. & BEAR, D. (eds.) (1992). *Development of orthographic knowledge and the foundations of literacy*. Hillsdale: LEA.
- Westermann D., Ward Ida C. (1933, 2015) « Practical Alphabets and Phonetic Orthography » in *Practical Phonetics for Students of African Languages*. IAI, Routledge, London, 188 pages.
<https://doi.org/10.4324/9781315683478>.

*Kaddami tî Afrîka têtî Âyyanga tî koddoro (ACALAN)
Kunndu-kua tî Poppokodoro têtî Sanngo,
Mbanngu, 2020.*